

Inhoud

Inleiding 9

Het laatste wilde broedpaar 17

Entree in de wereld van de ooievaar 29

Januari, februari, maart 45

Vliegen, of zweven in het ‘luchtledige’ 79

Nestplaatsen en broedgedrag 85

April, mei, juni 97

Buitenstations 117

Stadsooievaars 139

Juli, augustus, september 153

Langs trekwegen, een wonder dat gevierd moet worden 177

Cultuur en ornithologie: als de wolken vleugels krijgen 199

Oktober, november, december 209

Slot 223

Dankwoord 231

Geraadpleegde literatuur 233

Inleiding

Het is al lange tijd geleden dat ik me afvroeg hoe het zou zijn een huis te bewonen met een stuk land of erf dat mede wordt bevolkt door vogels, niet alleen boerenzwaluwen in de schuur of mezen en kwikstaarten onder het pannendak en merels in de fruitbomen, maar ook door ooievaars in een boomkruin of op een hoog nest.

In de jaren zeventig en tachtig waren ooievaars in Nederland uitgestorven. In Grafhorst, een kleine plaats in de IJsseldelta, broedde in 1982 het laatste wilde paar. Tot in de jaren vijftig was de ooievaar een traditionele, veelvoorkomende broedvogel van de veenweidegebieden van ons land, daarna daalden de aantallen. Inmiddels is de ooievaar teruggekeerd met een paar duizend broedparen, overwinteraars en doortrekkers. Dit wekt verwondering en verbazing. Hoe heeft de vogel dat gedaan? Welke geschiedenis ligt achter hem?

Dat huis met een verwilderd erf of 'land', zoals het heet, kwam er, het ligt in het dorp Munnekeburen in een uithoek van Friesland, in Weststellingwerf, net over de grens met Overijssel. In deze provincies komen vanouds veel ooievaars voor, het zijn de 'bolwerken'. Het deels vervallen huis met aangrenzend houten slaaphuis stond te koop, het lag verscholen achter rietkragen, wilgenbos en opgaande elzen. Op een dwaaltocht door dit gebied, op zoek naar wilde orchideeën, waterviolier, krabbenscheer en de koekoek, ontdekte Catherine het. De koekoek is haar favoriete vogel. En waar krabbenscheer bloeit, is het water schoon en zuiver. Ze wilde de bloeiwijze met kleine, witte bloemen eens van nabij zien. Zij is imker en zocht een nieuwe plek voor haar bijenkorven, een 'bijenstal', in een kruidenrijke omgeving met wilde bloemen. Van haar leerde ik dat de kleur van de stuifmeelkorfjes die bijen aan hun achterpoten dragen de bloemen verraadt, waarop ze vliegen. Blauw stuifmeel komt van

Het laatste wilde broedpaar

1

Het is voorjaar 1982, een koppel ooievaars broedt in Grafhorst in het noordwesten van Overijssel, vlak boven IJsselmuiden. Zwartewaterland heet het hier. Aan de westzijde loopt het Ganzendiep vanaf de IJssel naar het Zwarte Water. De hoge Brandedijk begrenst de polder aan de oostzijde, de kant van het kerkdorp.

Het mannetje overwinterde op het nest, het vrouwtje arriveerde op 12 april van dat jaar. ‘De Grafhorster ooievaars waren bekend in heel Nederland en bijna niet meer uit het dorp weg te denken,’ schrijft het Stadsarchief Kampen in *IJsselmuiden in oude ansichtkaarten* (2010). ‘Een bijzonderheid is, dat vanaf 1968 een van de ooievaars in de winter overblijft en parmantig zijn rondjes in het weiland maakt. De ooievaar wordt dan dagelijks door de familie Penninkhof met stukjes vis gevoerd.’

Een ansichtkaart in zwart-wit toont het forse takkennest op een paal. Het is verankerd op een wagenwielronde bodem, bestaande uit smalle latten, gesteund door drie korte schoorpalen. Op de tweede ansicht zien we het vissersechtpaar Willem en Geertje Penninkhof ‘die jarenlang de ooievaar verzorgden, ook ’s winters’. Geertje snijdt voor de ooievaar vis.

De polders rondom Grafhorst zijn verdeeld in een strak patroon van sloten. De oevers van het voedselrijke Ganzendiep zijn drassig. De delta grensde tot 1949 aan het open water van de Zuiderzee. Het paalnest bood de ooievaars een royale aanvliegroute. De nabijheid van menselijke bedrijvigheid van overwegend boeren en vissers droeg bij aan de juiste biotoop.

Van oudsher is de IJsseldelta rondom Kampen een van de rijkste broedgebieden van de ooievaar, samen met laaggelegen grasland en

veenweidegebied op andere plekken. De omstandigheden in Grafhorst leken ideaal, voedsel in overvloed en de mens die de vogels broedgelegenheid biedt. Toch waren het de laatste wilde ooievaars in het land. Ze brachten drie jongen groot. Daarna was het voorbij. In dezelfde tijd telden Voorst in Gelderland en Schoonrewoerd in Utrecht nesten, helaas met paren zonder nakomelingen. De overige nesten waren onbewoond.

Dit ooievaarskoppel vormde de symbolische finale van een neergang die aan het begin van de twintigste eeuw was ingezet en in de naoorlogse jaren verergerde. 'De stand in 1982 was zodanig, dat gevreesd moet worden voor een spoedig einde van het broeden van de wilde Ooievaar in Nederland,' schrijft bioloog D.A. (Dick) Jonkers van het Rijksinstituut voor Natuurbeheer in Leersum.

2

Een jaar na de alarmerende berichtgeving van het Rijksinstituut bracht Jonkers samen met Piers Hayman en Piet van Zalinge het boek *Ooievaars in Nederland* uit met als ondertitel *Nieuwe toekomst voor een bijzondere vogel*. De presentatie vond plaats in Schoonrewoerd op maandag 21 maart 1983, begin van de lente. De volgende dag deed *Nieuwsblad van het Noorden* verslag onder de kop 'Wilde ooievaar voorgoed weg uit ons land':

De wilde ooievaar is voorgoed verdwenen uit het Nederlandse landschap. Vorig jaar heeft er nog één echtpaar gebroed – in het Overijsselse dorp Grafhorst. De industrialisatie heeft in snel tempo korte metten gemaakt met de statige vogel die in de 17de eeuw bijvoorbeeld nog regelmatig op de Vismarkt in Amsterdam werd gezien.

In 1929 werden hier nog 170 ooievaar-paren geteld. Nu staan er in Nederland alleen nog 170 nesten geregistreerd, die nooit meer worden bezocht. Aldus wetenswaardigheden uit het boek 'Ooievaars in Nederland' van Piet van Zalinge, Piers Hayman en Dick Jonkers dat gistermiddag in Schoonrewoerd ten doop werd gehouden.

Moderne landbouwmethoden, verlaging van het grondwaterpeil, chemicaliën, hoogspanningskabels op de trekroutes en de

jacht hebben de ooievaar de das omgedaan. Jagers in zuidelijke landen, te beginnen met Frankrijk en dan door naar Malta en Cyprus, legden zelfs speciale ‘schietmoerassen’ aan en onderhielden die. Het waren – en zijn – geheim gehouden wetlandhabitats die door de trekvogels veelvuldig bezocht worden. En waar ze dus makkelijk bejaagd kunnen worden.

Op kunstmatige wijze kan de grote vogel behouden blijven. Sinds 1970 zijn vanuit de beschermde kolonie het Liesveld in de Alblasserwaard, gesticht door de Nederlandse Vereniging tot Bescherming van Vogels, tientallen jonge ooievaars uitgevlogen. Ze bivakkeren in ‘buitenstations’ zoals Leek (Groningen), Eernewoude (Friesland), De Wijk (Drenthe) en Gorssel (Gelderland). Deze ‘projectooievaars’ trekken niet meer naar het zuiden.

Ook ochtendkrant *De Telegraaf* van 26 maart wijdt zo goed als een hele pagina aan de boekpresentatie waarin het ‘ooievaarloze’ tijdperk werd ingeluid. Onder de kop ‘Ooievaar vaarwel...’ en met als onderkop ‘Wilde uiver komt in ons land niet meer voor’ bericht de krant over de bijeenkomst in Schoonrewoerd en het verderop gelegen Oudewater waar gelijktijdig een ‘herdenking’ plaatsvond. ‘Nederland is weer een in ’t wild levende diersoort armer: de ooievaar,’ noteert de verslaggever. ‘De “wilde” ooievaar, eens de bekendste vogel van ons land, moet in onze contreien als uitgestorven worden beschouwd, of beter gezegd: verdwenen.’

Secretaris-generaal van het ministerie van Landbouw en Visserij, jurist van katholieke huize mr. G.J. van Dinter, nam bij deze gelegenheid ‘officieel’ afscheid van de ooievaar als wilde broedvogel: ‘De bevolkingsdruk en de daarmee gepaard gaande veranderingen in de landinrichting en de moderne landbouw zijn voor de ooievaar funest gebleken en hebben deze vogel zijn verdere leefmogelijkheden ontnomen. De overheid is zich bewust van haar verantwoordelijkheid voor het natuurbehoud en nu het ministerie van Landbouw ook de post Natuurbehoud onder zijn hoede heeft gekregen, willen we die verantwoordelijkheid ook waar maken, maar voor de wilde ooievaar is er in ons land geen soelaas meer.’

En: ‘Duizenden paren hebben er vroeger in ons land gebroed. De ooievaar was eens een zo algemene vogel, dat zijn aanwezigheid niet

getalsmatig werd geregistreerd. Nog in 1846 schreef 'n Friese boer het volgende: "Daar waaren een menigte ooievaars op die landen, daar waaren troepen bij malkander van wel 500 à 600, ja 1.000, want zij waaren volstrekt ontelbaar."

Op 14 april laat *de Volkskrant* de lezers weten dat 'het uitsterven van de wilde ooievaar de droevige uitkomst (is) van een proces dat al sinds het begin van deze eeuw aan de gang is en waarvoor nog steeds geen sluitende verklaring is'. De auteurs van *Ooievaars in Nederland* vragen zich af waarom de ooievaar zo'n geliefde vogel is geworden, zelfs eeuwenlang onze nationale vogel. Zijn afbeelding siert niet alleen gemeentewapens, folkloristische afbeeldingen en gebruiksvoorwerpen, de ooievaar speelt ook een rol in tal van volksverhalen als lentebode en bringer van kinderen. Vroeger geloofde men dat een op het dak broedende ooievaar het gebouw tegen onheil, bliksem- en brand zou beschermen. Want de bliksem slaat bij voorkeur in op plaatsen waar twee onderaardse waterstromen elkaar kruisen. En juist op die plekken nestelen geen ooievaars. Hoewel de ooievaar ook in Nederland vervolgd werd, heeft men door de geschiedenis heen veel meer tolerantie voor hem opgebracht dan voor andere vogels. Misschien omdat hij zo dicht bij de mens verbleef, want de ooievaar is een cultuurvolger, die bovendien opmerkelijk trouw is aan zijn nestplaats. Daarom werd vroeger in dorpen waar de ooievaar broedde altijd reikhalzend naar zijn komst na de winter uitgezien. Want dat betekende voorjaar. En tientallen dorpsbewoners stonden te kijken als de jonge vogels voor het eerst uitvlogen.

De auteurs belichten uitvoerig het trekgedrag. Al lang is bekend dat ooievaars geen grote watervlakten oversteken maar zoveel mogelijk boven land blijven. Op die lange tochten gebruiken de vogels hun grote, brede vleugels met een spanwijdte van meer dan twee meter zo weinig mogelijk. Ze wachten op thermiek, opstijgende warme luchtstromen, om dan zeilend grote afstanden af te leggen. In die trek ligt een van de mogelijke verklaringen voor de achteruitgang. Onderweg vallen veel slachtoffers: door de jacht, hoogspanningsleidingen, uitputting, voedselgebrek en vergiftiging in de Afrikaanse overwinteringsgebieden.

De zorg om de teloorgang was niet nieuw, sommige ornithologen gaan verder terug in de tijd en wijzen de tweede helft van de negen-

tiende eeuw aan als begin. De industriële revolutie ging gepaard met grootscheepse veranderingen in het landschap, waardoor uiteindelijk de geliefde vogel werd verdreven. Voeg daarbij het toenemende gebruik van agrarische gifstoffen, nu zo geruststellend ‘gewasbeschermers’ genoemd, plus de gevaren tijdens de trek, en de terugval is een voldongen feit.

Het Nederlandse ooievaarsnest dat in het buitenland de meeste bekendheid kreeg is ongetwijfeld dat van Oudewater, lezen we in *Ooievaars in Nederland*, jaarlijks door vele toeristen bezocht. Sinds mensenheugenis prijkt het nest op het dak van het stadhuis, dat enige malen afbrandde. De eerste keer in 1575, toen de Spanjaarden Oudewater in brand staken, maar de ooievaar keerde terug. In 1968 werd het stadhuis met nest opnieuw door vuur verwoest, maar een dag later trof men de ooievaar weer aan op de restanten.

Hoe wereldberoemd Oudewater de Nederlandse ooievaars heeft gemaakt, blijkt uit de brief die een meisje uit Amerika schreef ‘Aan de ooievaar in Holland’. Ze vroeg of hij haar een broertje kwam brengen. Het kind schreef de brief in het Engels en adresseerde deze aldus: ‘To the Stork in Holland’; haar schrijven kwam terecht bij de machinefabriek Stork in Hengelo. Ook in Oudewater is op trieste wijze een einde gekomen aan een eeuwenoude traditie. Sinds 1980 hebben de ooievaars er niet meer gebroed en het ooievaarsdagboek van kapper Kees Vermeij, dat hij al een kwart eeuw bijhield, telt geen enkele notitie meer.

3

‘Want zij waaren volstrekt ontelbaar,’ noteerde de Friese boer in 1846. Bijna honderdveertig jaar later was de ooievaar voorgoed verdwenen, overal. Waar ligt de oorzaak?

De afname werd in 1913 als een der eersten bemerkt door ornitholoog, schrijver en vogelfotograaf Jan P. Strijbos (1891-1983), oud-medewerker van *De Telegraaf*. Hij ging op onderzoek uit om zijn vermoedens wetenschappelijke grondslag te geven. In dat jaar telde hij, voor zover mogelijk, alle bebroede ooievaarsnesten van ons land, ruim 500. Samen met zijn broer ondernam hij deze eerste officiële landelijke telling, waarbij ze de provincies Zeeland en Limburg oversloegen, want daar kwamen sinds respectievelijk 1899 en 1913

geen ooievaars meer voor. Hierna volgden meer tellingen, ook door Strijbos, die de daling bevestigden, vooral tussen 1939 en 1950.

Deze resultaten leidden tot een nieuw en belangwekkend onderzoek, verricht door Ko Zweeres (1915-1993), redacteur van het *Algemeen Handelsblad* en vogelkenner. Op 23 mei 1953 verscheen in de studiereeks *AO (Actuele Onderwerpen)* een korte studie van zijn hand onder de suggestieve titel *De ooievaar verdwijnt*.

Het cahier beslaat zestien bladzijden en heeft de kracht van een alarmroep. ‘In de afgelopen weken heeft men in verschillende kranten verontrustende berichten kunnen lezen over “Vadertje Langbeen”, onze vriend de ooievaar, die plotseling in veel kleinere aantallen uit het Zuiden terugkeert naar zijn nesten in Duitsland, Oostenrijk, Denemarken en ook... Nederland.’ De auteur vervolgt: ‘Erger nog. Het begint er bedenkelijk veel op te lijken dat het tijdstip nabij is, waarop we vergeefs naar de terugkomst van onze ooievaars zullen uitzien! Ook in Oostenrijk vreest men de ooievaars te moeten missen. De weinige “uivers” die er dit jaar zijn verschenen, maken bovendien een lusteloze indruk. Ze bouwen slordige nesten en het anders zo levendige “klepperen” blijft achterwege.’

Ook Zweeres komt met harde cijfers: tussen 1940 en 1950 is het aantal broedende ooievaars met ruim zeventig procent gedaald, een percentage ‘dat eigenlijk geen hoop meer laat voor een herstel in de naaste toekomst, vooral omdat deze achteruitgang beslist niet het gevolg is van een gebrek aan bescherming!’

Zweeres doet een suggestie naar wat de reden zou kunnen zijn:

Vermoedelijk en naar veler overtuiging in de eerste plaats de gevaren, waaraan de vogels in de trektijd bloot staan. Een Deense ornitholoog berekende dat van de 201 jonge ooievaars die tijdens het broedseizoen in Denemarken op de nesten werden geringd er in het land zelf 73 om het leven kwamen omdat ze tegen hoogspanningsleidingen vlogen, dat is maar liefst 36 procent. Op de trek zelf werd nog eens 36 procent in Zuid-Europa uit de lucht geschoten. Dat het aantal afgegeven jachtvergunningen juist in Frankrijk sterk was toegenomen, verklaart dit trieste afschot. Het neerschieten bleef niet tot Europa beperkt, zo leerde een vondst in 1923 bij de Spaanse Guadalquivir – een rivier in Andalusië –

waar een dode ooievaar werd gevonden, die in de rug een negerpijl had zitten.

Aan dit verhaal gaat een ander vooraf, van ruim een eeuw eerder. Naar verluidt schoot de Duitse rijksgraaf Christian Ludwig von Bothmer op 21 mei 1822 op zijn landgoed in Mecklenburg een ooievaar dood. Tot zijn verbazing ontdekte hij dat het dier was doorboord met een pijl van tachtig centimeter met een ijzeren punt. De pijl ging er bij de schouder in en kwam er net onder de kop weer uit. Een taxidermist wist de pijl, vervaardigd van hardhout, enigszins te duiden en wees op Centraal-Afrika. Op deze manier was een van de grote vragen van de vogelwetenschap min of meer opgelost: waar gaan ooievaars heen als ze in de herfst van het noordelijk halfrond verdwijnen?

Zuidwaarts, tot diep in Afrika.

De vogel vloog met de pijl in zijn nek vijfduizend kilometer naar het noorden, kennelijk zonder dat vitale delen geraakt waren. Dit aangeschoten exemplaar leverde het bewijs van seizoensgebonden migratie. In augustus 1822 werd de opgezette vogel opgenomen in de zoölogische collectie van de universiteit van Rostock, met nog steeds de pijl door zijn nek. Deze *Pfeilstorch*, ‘pijlooievaar’ of ook ‘speerooievaar’, was niet de eerste; in de loop van de negentiende eeuw verschenen er alleen al in Duitsland nog eens 24 pijlooievaars. Inmiddels zijn er 35 goed gedocumenteerde gevallen bekend, zowel uit Europa en Afrika als Israël.

Ook Nederland kent een waarneming van een pijlooievaar uit 1785 in de Betuwe ‘die eenen afgebroken pyl, gelykvormig aan die van sommige Indische Volken, onder in eene der wieken hadt zitten’.

Door ooievaars die met een wapen in het lichaam terugkeerden naar hun broedgebieden kwam een groot gevaar aan het licht: de jacht tijdens de migratie. Men begon na te denken over herontwikkeling van de populatie, al dan niet op kunstmatige wijze.

Op de laatste bladzijden van zijn cahier oppert Zweeres de mogelijkheid de eieren zo vroeg mogelijk weg te nemen en door broedmachines te laten uitbroeden, een kunstmatige ingreep die naderhand ook bij de herintroductie een rol gaat spelen. De vogels zullen opnieuw gaan leggen. Deze eieren laat men vervolgens onaange-

roerd. Op die manier verdubbelt het aantal jonge ooievaars. De auteur presenteert dit plan met enige schroom, want in de praktijk zal het uitbroeden van de eieren en grootbrengen van de jongen veel tijd en geld vergen.

Schommelingen in de aantallen zijn sinds de zeventiende eeuw bekend. Zo viel er rond 1770 een sterke daling te bespeuren, laat theoloog en natuurkundige Jan Floris Martinet (1729-1795) weten: ‘dat verlies is nog niet vergoed geworden, blyvende het getal der geen, die nu aldaar voorkomen, veel minder dan ooit te vooren’.

Maar nooit was het zo ernstig als in 1982, het laatste ooievaarsjaar met dat nest in Grafhorst.

4

Van de hand van Jonkers verscheen in 1987 een nieuwe publicatie, *Foerageergebieden en voedsel van de Ooievaars in Schoonrewoerd*. Hierin stelt hij: ‘een van de factoren die tot de achteruitgang van de ooievaar in Nederland heeft geleid is het verdwijnen van voedselgebieden’. Jonkers was, na zijn tijd bij het Rijksinstituut, vanaf 1970 verbonden aan Alterra, Research Instituut voor de Groene Ruimte in Wageningen. Op het omslag van Jonkers’ rapport is een ooievaar getekend die door het weiland loopt. Om hem heen zien we prooien als kikker, naaktslak, sprinkhaan, regenworm, woelmuis, rietvoorn en kever. Schoonrewoerd ligt in de Utrechtse gemeente Vijfheerenlanden. Aan de noordzijde van het polderlandschap stroomt de Waal, aan de zuidzijde de Linge met watervogelbolwerken als Asperen en Acquoy.

Onderzoek naar foeragegedrag is onmisbaar. We weten nog altijd niet precies wat ooievaars eten. Op schoolplaten en in prent-, kinder- en jeugdboeken, waaronder *Uit het leven van Dik Trom* (1891), en in de oudere ooievaarsliteratuur staat onveranderlijk dat ze kikkers eten, ze worden beticht van ‘klassieke kikkerhapperij’.

Misschien vormden deze amfibieën destijds het stapelvoedsel, dat ze vinden in ‘gemaaid weiland, maar ook kiezen ze boerenland dat er verwaarloosd bij ligt en ongemerkt is veranderd in ruijge’, stelt Jonkers. Ook zijn ooievaars te vinden langs diepe geulen en ontwateringsporen die door het land lopen, op matig verwilderde graslanden, boerenweiden, vrijstromende waterlopen (een ‘drecht’ of ‘dracht) en vochtige natuurgaslanden. Plasdras, ook wel de wetlands van nu,